

Insertion of Persian Poetry in Prose Texts (Relying on 8th-Century Prose Texts)

Marzieh Askari 

Ph.D. Student in Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Mahmoud Barati Khansari * 

Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Hossein Agha Hosseini 

Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Abstract

Inserting rhymes and poetry into Persian prose has a long history. Looking at the ancient prose texts, we can see that most of the writers after the birth of Persian poetry tended to this mixture; it is as if they were aware of the effect of poetry on the soul of the audience and the persuasion caused by it. Incentives based on literary and social-political goals have caused poetry to enter prose texts. By looking at the list of old and new rhetorical science books, it became clear that so far rhetoricians have not paid enough attention to the types of poetry insertion in prose texts, which is one of the aesthetic aspects. The only term that fits this technique better than other interpretations is "Esteshhad" (affidavit); a general term

- The present paper is adapted from a Ph. D thesis on Persian Language and Literature, University of Isfahan.

*Corresponding Author: mbk@ltr.ui.ac.ir

How to Cite: Askari, M., Barati Khansari, M. & Agha Hosseini, H. (2023). Insertion of Persian Poetry in Prose Texts (Relying on 8th-Century Prose Texts). *Literary Text Research*, 27(98), 265-296. doi: 10.22054/LTR.2021.60976.3385.

that includes verse, hadith, news, and poetry in the text. Other terms such as solution, adaptation, and guarantee have been proposed, which according to the existing definitions, are not exactly related to poetry. The appearance of poetry among prose text has types and rules that have not been discovered so far, and terms for these types have not been provided. The present article tried to examine the prose texts mixed with poetry in the 8th century as an example of research, because Persian poetry has reached the peak of its development in this century, and tried to explain the types of poetry insertion in prose and its purposes by citing examples of the texts and presenting its proposed definitions to solve the problem. The suggested term of this writing is the completely Persian and literary term «شعر آمیزی» "She'r-Amizi".

Keywords: Poetry, Prose, Rhyme, Insertion, Esteshhad.

1. Introduction

The combination of poetry and prose has been common in Persian texts for a long time. The presence of scattered poems in most prose texts reminds us of the importance of examining them in terms of quantity and literary quality. The research on why and how to insert poetry in prose texts has results worthy of reflection. This article seeks to answer the question: 1- What is the appropriate term for this literary technique? 2 - what are the different forms of inserting poetry in prose? What goals did the author have in mind for this work? And what are the results of using this literary technique?

The goals of inserting poetry in prose texts

Persuasion and satisfaction of the audience, boasting, documenting speech, lexical witness, technical witness, explanation and interpretation or translation of hadith, verse or Arabic poetry, and indirect expression.

2. Literature Review

Regarding the poetic Esteshhadat of literary texts, general or case research studies have been conducted so far.

Faqihi (1994): Doctoral dissertation with the title "Arabic Verses in Persian Literary Texts until the Middle of the 6th Century: Including Extraction, Translation, Arabization, Reference of Persian and Arabic Sources, Mentioning the Names of Many Arab Poets and Some Necessary Explanations" in Tarbiat Modares University. It is worth mentioning that he did not analyze the poems as much as he should have and often limited himself to extracting and presenting a few extracted poems.

Sarvestani (2009): Master's thesis with the title "Culture of Persian Poems in Persian Mystical Prose Texts" at Vali-e-Asr University of Rafsanjan, which was presented in the form of extracting poems and without analysis and research on the poems.

Safari Agh Qal'eh (2015): a research in the form of a book titled "Persian Poems Scattered in Texts up to 700 AH" which was published in two volumes by Dr. Mahmoud Afshar's publications. This book has examined almost all printed texts up to the end of the seventh century and has its own literary values, although the research scope of the present treatise seems to be a continuation of this book, most of the issues that should be analyzed in this treatise are in Mr. Safari's book.

The goals of inserting poetry in prose texts

Persuasion and satisfaction of the audience, boasting, documenting speech, lexical witness, technical witness, explanation and interpretation or translation of hadith, verse or Arabic poetry, and indirect expression.

The results of inserting poetry in prose texts

Introducing anonymous poets, revealing the author of some poems, revealing repetitive themes, discovering the intellectual values and

tastes of writers, discovering plagiarism, revealing the involvement of writers in the text and preserving the cultural works of the Persian language.

Types of mixing poetry in prose

- The author has sometimes changed some words from the original verse while maintaining the meter and rhyme and used another word that was more in harmony with the text and topic.
 - Does the poem relate to the previous text or not? Maintaining the connection between the poem and the text has various forms; sometimes this connection is completely perceptible and understandable. Sometimes the connection is far from the mind to the extent that the necessary connection between the content of words and poetry may not be received.
 - The poem either comes after the end of the sentence, or it comes in the context of the sentence and words
 - The style of the poem is expressed or not.
 - Titles such as one verse, verse, Masnavi, etc. are given before inserting the poem, and sometimes the poem is inserted without mentioning the title.
- Sometimes the way of inserting poems is subject to rhyme, that is, the text can be considered a proportional mixture of prose and rhyme, and sometimes the author has included poetry wherever necessary.
- The pattern of the authors in giving the name of the poet is different; sometimes the author did not pay attention to this issue and sometimes he wrote the name of the poet or the source who quoted the poem there or both.

3. Methodology

The research method in this article is in the form of content analysis, and its content is 8th-century prose texts.

Findings

According to the definitions of ancient and contemporary rhetoricians, the best term that can be considered for this innovative art is "Esteshhad". The main purpose stated for the use of Esteshhad is to prove the speaker's words, which also comes from the literal meaning of Esteshhad, but the patterns in the texts that we encountered in this article do not fully match the existing definitions of Esteshhad; when the author uses poetry when quoting one of the characters of his work, we do not see any intention to prove the claim in it. This issue is also true about the translation of Arabic verses, hadiths, and poems, or arranging the story told in the work. Therefore, it is necessary to broaden the definition of Esteshhad. On the other hand, "Esteshhad" is a common term with other sciences such as law; Therefore, it is necessary to choose a special term of Persian literature regarding this issue. Since in this literary art, we see the tendency of the author towards poetry and prose and poetry are mixed together, the term "poetry" can express this literary art to a great extent. In addition, it does not have the mentioned problems regarding Esteshhad.

4. Conclusion

The insertion of poetry in prose has been used for persuading the audience, clarifying the meanings of words, explaining, interpreting or translating verses, etc., and boasting or simply embellishing words. Inserting the same poem or changing it, bringing the poem in the middle of the sentence or after it is finished, mentioning or not mentioning the poetic form, and inserting or not including headings such as verse, verse, and one verse before the poem, are the methods of using this technique. The introduction of anonymous poets, the revelation of the composer of some poems, the revelation of the repetition of themes in the author's works, the discovery of the intellectual values of writers in a period, the discovery of literary plagiarism, and the revelation of the


involvement of writers in writing texts and the preservation of cultural works are among the results in literary research.






درج شعر فارسی در متون مثنوی (با تکیه بر متون مثنوی قرن هشتم)


دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

مرضیه عسکری 

استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

محمود براتی خوانساری * 

استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

حسین آقاحسینی 

چکیده

درج نظم و شعر در لابه‌لای نثر فارسی قدمتی دیرینه دارد. با نگاهی به متون مثنوی کهن می‌توان دریافت که اغلب نویسندگان بعد از تولد شعر فارسی به این آمیختگی تمایل داشته‌اند؛ گویی ایشان بر تأثیر شعر بر روح مخاطب و اقناع ناشی از آن واقف بوده‌اند. انگیزه‌های مبتنی بر اهداف ادبی و سیاسی-اجتماعی سبب ورود شعر به متون مثنوی شده است. با نگاه به فهرست کتاب‌های علوم بلاغی قدیم و جدید این موضوع نمایان شد که تاکنون بلاغیون به انواع درج شعر در متون نثر که یکی از جنبه‌های زیبایی‌شناسانه است، آنچنان که باید نپرداخته‌اند. تنها اصطلاحی که نسبت به دیگر تعابیر، تناسب بیشتری با این فن دارد، «استشهاد» است؛ اصطلاحی عام که شامل درج آیه، حدیث، خبر و شعر در متن می‌شود. اصطلاحات دیگری نیز همچون حل، اقتباس و تضمین مطرح شده است که بنا بر تعاریف موجود، دقیقاً مربوط به شعر نیست. آمدن شعر در بین متن نثر، انواع و قواعدی دارد که تاکنون کشف نشده و اصطلاحاتی نیز برای این انواع ارائه نشده است. نوشتار حاضر کوشیده است تا با بررسی متون مثنوی آمیخته به شعر در قرن هشتم به عنوان نمونه مورد تحقیق به سبب آنکه شعر فارسی در این قرن به اوج قله رشد خود رسیده است، انواع درج شعر در بین نثر و اهداف آن را با ذکر نمونه‌هایی از این متون بیان کند و تعاریف پیشنهادی خود را برای حل این مسأله ارائه دهد. اصطلاح پیشنهادی این نوشتار اصطلاح کاملاً فارسی و ادبی «شعر آمیزی» است.

کلیدواژه‌ها: شعر، نثر، نظم، درج، استشهاد.

– مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان است.

* نویسنده مسئول: mbk@ltr.ui.ac.ir

مقدمه

پیوند شعر و نثر از دیرباز در متون فارسی رایج بوده است. البته در این پیوند، بیشتر غلبه با نثر است. با مشاهده فهرست متون ادبی شاخص درمی‌یابیم که اغلب، این نویسندگان متون نثر بوده‌اند که تمایل به درج شعر در بافت کلام خود داشته‌اند؛ البته آثار منظومی هم بوده که جمالتی منشور در بین سطور شعر، تنها برای عنوان بندی، آمده است؛ مانند مثنوی معنوی. اما درج نثر در میانه شعر، شیوه شاعران و ادیبان نبوده است.

تحقیق در چرایی و چگونگی درج شعر در خلال متون منشور نتایج درخور تأملی دارد. در ابتدا لازم به یادآوری است که مراد از «درج» در این نوشتار و عنوان آن معنای لغوی این واژه «آنچه در آن نوشته شود، گویند آنفذته فی درج الکتاب» (دهخدا، ۱۳۷۹: ذیل واژه درج) است و درخصوص معنای آن به عنوان یک اصطلاح ادبی در جای خود سخن خواهد رفت. نوشتار حاضر در پی یافتن پاسخ به این سؤال‌ها است که

- اصطلاح مناسب این فن ادبی کدام است؟

- صورت‌های مختلف درج شعر در نثر چیست و نویسنده از این کار چه اهدافی را در مدنظر داشته است؟ و فعل نویسنده در این خصوص چه نتایجی به دنبال داشته و دارد؟

علمای بلاغت تعابیر گوناگونی در کتاب‌های خود دارند که اگرچه شباهت‌هایی با این فن دارد به درستی گویای آن نیست و تعاریف ایشان در یک بررسی فنی - و نه آسان‌گیرانه - دقیقاً با موضوع بحث ما؛ یعنی درج شعر در بافت نثر منطبق نیست. تنها عنوانی که برای این فن در برخی فرهنگ‌نامه‌ها و کتاب‌های لغت ذکر شده و جلال‌الدین همایی نیز به آن اشاره مختصری داشته، «استشهاد» است. با این حال، این اصطلاح و اصطلاحات نزدیک به آن و نیز تعاریف مربوط به آن‌ها به تحلیل موشکافانه‌ای نیاز دارد.

در تعریف اصطلاحات فنی در کتاب‌های بدیعی، جداگانه به درج شعر در نثر پرداخته نشده است. به نظر می‌رسد بلاغیون به این موضوع به عنوان یک فن ادبی اعتقاد چندانی نداشته‌اند. حتی در کتاب‌های بلاغی معاصر نیز اثری از این بحث نیست و به‌ندرت در بخش سرقت‌های ادبی اشاره‌ای نه چندان شامل و کامل به آن شده است. برخی از اصطلاحاتی که ممکن است برای این موضوع پیشنهاد شود، عبارت است از:

حل، عقد، تضمین، اقتباس، درج و استشهاد. ما در این نوشتار، انتساب این اصطلاحات را به موضوع بحث با ذکر دلیل، رد یا تقویت می‌کنیم.

۱. پیشینه پژوهش

در خصوص استشهادات شعری متون ادبی، تا کنون پژوهش‌های کلی و یا موردی انجام گرفته‌است.

فقیهی (۱۳۷۳): رساله دکتری با عنوان " ابیات عربی در متون ادب فارسی تا نیمه قرن ششم: شامل استخراج، ترجمه، اعراب‌گذاری، ارجاع منابع فارسی و عربی، ذکر نام بسیاری از شاعران عرب و برخی توضیحات لازم " در دانشگاه تربیت مدرس. قابل ذکر است که آنچنان که باید به تحلیل اشعار نپرداخته و اغلب به استخراج و ارائه چند نمایه از اشعار استخراجی اکتفا نموده است.

سروستانی (۱۳۸۸): رساله کارشناسی ارشد با عنوان "فرهنگ اشعار فارسی موجود در متون نثر عرفانی فارسی" در دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان که به صورت استخراج اشعار و بدون تحلیل و تحقیق در اشعار ارائه شده است.

صفری آق قلعه (۱۳۹۵): پژوهشی در قالب کتاب با عنوان "اشعار فارسی پراکنده در متون تا سال ۷۰۰ هجری" است که در دو جلد توسط انتشارات دکتر محمود افشار به چاپ رسیده است. این کتاب تقریباً تمامی متون چاپی تا پایان قرن هفتم را بررسی نموده است و ارزش‌های ادبی خود را دارد اگرچه دامنه پژوهش رساله حاضر ادامه مسیر این کتاب به نظر می‌رسد اما جای اغلب مسائلی که بناست در این رساله به تحلیل آن پردازیم در کتاب آقای صفری خالی می‌نماید.

۲. اهمیت و اهداف پژوهش

وجود اشعار پراکنده در اغلب متون منثور، اهمیت بررسی آن‌ها را از لحاظ کمیت و کیفیت ادبی به ما یادآوری می‌کند؛ اینکه اصولاً (در وهله اول) آیا این آمیختگی یک فن ادبی محسوب می‌شود؟ و اگر این گونه است چه اصطلاحی مناسب تبیین آن است و در مرحله بعد باید دید چه فواید و اهدافی بر این آمیختگی مترتب بوده و نمود این

ترکیب در متون به چه صورت‌هایی است. بنابراین، اهداف و ضرورت‌های این تحقیق را می‌توان این‌گونه بیان کرد:

- نبود تعریفی جامع و مانع از برخی اصطلاحات بدیعی مانند اقتباس و استشهاد
- تبیین اشکالات موجود در تعاریف برخی اصطلاحات رایج علوم بلاغی در کتاب‌های بدیع

- تبیین جایگاه درج شعر در نثر

- تشریح انواع درج شعر در متون منشور با مطالعه آثار منشور قرن هشتم

- تبیین اهداف و آثار درج شعر در متون منشور

- ارائه تعریف دقیق از برخی اصطلاحات ادبی مربوط به درج شعر در متن

- تشریح اصطلاح «استشهاد» و بررسی انواع آن.

۳. روش پژوهش

روش پژوهش در این نوشتار به صورت تحلیل محتوایی است و زمینه محتوایی آن مربوط به متون منشور قرن هشتم است.

۴ تعاریف اصطلاحات فنی مرتبط با بحث

۴-۱. حل و عقد

قدیمی‌ترین کتاب بلاغی برجسته‌ای که اصطلاح حل و عقد در آن دیده شد «بدایع الأفكار فی صنایع الأشعار» اثر ملا حسین واعظ کاشفی در قرن نهم است: «عقد در لغت بستن باشد؛ و در اصطلاح آن است که چیزی از قرآن یا حدیث [ایراد] کند، نه بر طریق اقتباس؛ بلکه الفاظ آن را تغییری دهد؛ تا بر وزن راست آید. اما مضمون همان باشد و این صنعت را به جهت آن عقد گفته‌اند که رشته سخن منشور به واسطه نظم معقود می‌شود... حل در لغت باز گشادن باشد؛ و در اصطلاح، آن است که سخن منظوم را منشور گردانند و این عکس عقد است؛ و تعلق به صنایع اشعار ندارد» (واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۴۸). در برخی کتاب‌های بلاغی از حل و عقد در فصل سرقات ادبی سخن رفته است (ر. ک: همایی، ۱۳۹۴: ۳۹۷-۳۹۶).

در اغلب کتاب‌های بدیعی که از حل و عقد سخن گفته‌اند همین تعریف را با اندکی تفاوت نگاشته‌اند (برای نمونه ر. ک: حسام‌العلماء، ۱۳۷۳: ۲۲۸ و میرفندرسکی، ۱۳۸۱: ۱۹۴-۱۹۳).

با نظر در تعاریف فوق می‌توان دریافت دو اصطلاح حل و عقد از دایره بحث ما خارج می‌شود. در هر دو فن به تغییر صورت کلام از نثر به نظم یا برعکس سخن گفته شده و ربطی به ورود و درج نظم در نثر ندارد.

۴-۲. تضمین

بیشتر بلاغیون برای تضمین نوشته‌اند: «تضمین دو نوع است: نوع اول آن است که تمام معنی بیت اول به بیت دوم متعلق باشد و بر آن موقوف و آن بیت را مضمن خوانند ... و نوع دوم از تضمین آن است که بیتی یا مصراع‌ی از شعر دیگران در شعر خویش درج کنند و باشد که شاعر تنبیه کند در بیت خویش که در این شعر چیزی از گفته دیگران تضمین می‌کنم» (شمس قیس رازی، ۱۳۷۳: ۲۶۲-۲۶۰) و «آن است که در شعری مذکور (شود) شعری دیگر، خواه یک مصراع بوده باشد و خواه زیاد با اشعار به آنکه این شعر از غیر است، اگر چنانچه آن شعر مشهور و معروف نباشد و اگر مشهور و معروف باشد، احتیاج به این اشعار نیست. و تضمین بیتی را یا زیاده (از بیتی را) استعانت نیز نامیده‌اند. و تضمین مصراع و کمتر را ابداع می‌گویند» (مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۸۵).

از معاصران، علامه همایی در تعریف تضمین بدیعی^۱ به پیشینیان اقتدا کرده است (ر. ک: همایی، ۱۳۹۴: ۲۴۰). چنانچه بخواهیم این تعاریف و اصطلاحات جانبی آن را

۱. یحیی کاردرگر در «فن بدیع در زبان فارسی» تعریف اول برخی بلاغیون را از «تضمین»، بدیعی نمی‌داند؛ بر اساس تعریف او، تمام معنی بیت اول به بیت دوم متعلق و موقوف است. مانند این بیت از عنصری:

اگر شمشیر و گورد لشکر تو بخواهد روز جنگ و روز میدان
یکی دریاکند صحرای آموی یکی صحرا کند دریای عمان

(ر. ک: کاردرگر، ۱۳۹۶: ۱۹۳)

همچون «تولید»^۱ و «حسن اتباع»^۲ به طور دقیق در مدنظر قرار دهیم، می‌بینیم که صرفاً به شعر و فعل شاعر اختصاص دارد و نثر از دایره آن‌ها خارج شده است.

۳-۴. اقتباس

اقتباس در برخی کتاب‌های بلاغی در فصل سرقات ادبی بحث شده است (ر. ک: همایی، ۱۳۹۴: ۴۱۶-۴۰۷) و در برخی کتاب‌ها از جمله کتاب بدایع الأفكار فی صنایع الأشعار این اصطلاح در کنار دیگر اصطلاحات بدیعی بیان شده است (ر. ک: واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۴۷).

در بحث آسیب‌شناسی تعاریف بلاغیون، شرح اقتباس و علت رد آن برای موضوع بحث ذکر می‌شود، اما به ذکر این نکته اکتفا می‌کنیم که در تعریف بیشتر علمای بلاغت، اقتباس صرفاً آوردن حدیث یا آیه‌ای از قرآن است و شعر در تعریف ایشان بجز تعریف علامه همایی جایگاهی ندارد (ر. ک: میرفندرسکی، ۱۳۸۱: ۱۸۶ و همایی، ۱۳۹۴: ۴۰۷).

۴-۴. استشهاد

تعریف استشهاد بجز در نوشتار علامه همایی که در ذیل آسیب‌شناسی تعاریف، آن را ذکر خواهیم کرد در امهات کتاب‌های بلاغی دیگر مشاهده نشد. در فرهنگ‌نامه‌ها استشهاد را این‌گونه تعریف کرده‌اند: «استشهاد (esteshād): در لغت به معنی گواه خواستن و در اصطلاح بدیع به چند معنی است: ۱- گوینده شاهدی برای اثبات مدعای خود بیاورد: «غرض ز مسجد و میخانه ام وصال شماست *** جز این خیال ندارم خدا گواه من است» ۲- آوردن شعری لابه‌لای نثر و متناسب با منظور گوینده در اثبات مدعای او است «و در آن وقت چون چنگزخان از بخارا با سمرقند آمده بود متوجه سمرقند شدند... «چنین است کردار چرخ بلند *** به دستی کلاه و به دستی کمند».

۱. آن است که متکلم اخذ کند معنی شعر دیگری یا قدری از لفظ آن را در طی کلام خود و از آن معنی دیگر متولد شود... محیط: "به چین زلف تو روزی زدم به شوخی دست گذشت عمری و دستم هنوز غالیه‌بوست" مأخوذ از قول سعدی است: "به خواب دوش چنان آمدی که زلفینش گرفته بودم و دستم هنوز غالیه‌بوست". (گرکانی، ۱۳۷۷: ۱۹۱)

۲. «آن است که شاعر معنی شعر دیگری را اخذ کرده به مزیتی از لطایف بیاراید...» (کاردگر، ۱۳۹۶: ۱۹۷)

معنی دیگر استشهاد آن است که گوینده جمله‌ای نمادین در اثبات مدعایش بیاورد... این معنی استشهاد مرادف تمثیل و احتجاج است. ۳- شاعر، نام یا تخلص خود را به گونه‌ای لطیف در شعر بیاورد. این معنی استشهاد مرادف اتفاق است» (انوشه، ۱۳۸۱، ج ۲: ۸۳-۸۲). طبق این تعاریف از استشهاد، تعریف دوم با بحث ما در این نوشتار مطابقت دارد. آنچه در شرح استشهاد، آن را از دیگر اصطلاحات مشابه، متمایز می‌کند، هدف گوینده است که همانا «اثبات مدعا»ی اوست. این تمایز را در تعریف علامه‌هایی نیز خواهیم دید. باب استفعال در زبان عربی به طلب اختصاص دارد و در استشهاد، گوینده برای اثبات کلام خود یک گواه طلب می‌کند و این گواهی صرفاً شعر نیست؛ چه بسا آیه، حدیث یا یک ضرب‌المثل به خوبی از پس اثبات ادعای گوینده برآید.

۴-۵. درج

اصطلاح درج از آن دسته اصطلاحاتی است که وجه غیرتخصصی آن در ادبیات پررنگ‌تر است؛ با وجود آنکه از این اصطلاح در برخی لغت‌نامه‌ها و فرهنگ‌نامه‌ها با عنوان «صنعت» یاد شده است، اما در امهات کتاب‌های بلاغی، به طور جداگانه یا ذیل صنایع دیگر، هیچ‌ذکری از آن نرفته است. «درج: [د] [ع] [ا] کاغذ و نورد نامه. (منتهی الارب). آنچه در آن نوشته شود، گویند أنفذته فی درج الكتاب؛ در طی آن» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه درج).

در فرهنگ بلاغی - ادبی ابوالقاسم رادفر نیز تعریفی از آن می‌بینیم که با آنچه در باب اقتباس نوشته‌اند، شباهت زیادی دارد. «صنعت درج آن است که سخنور در نظم و یا نثر حدیثی شریف یا آیه‌ای کریم از آیات قرآنی را چنان به کار برد که سخن خود را بدان رونق و کمال بخشد و اگر الفاظ آیه و حدیث مذکور نیفتد و تنها مضمون آن در سخن آید، حل نامیده می‌شود. همچنین گوینده ممکن است مضامین نغز دیگران را در سخن خود درج یا حل کند» (رادفر، ۱۳۶۸: ۵۲۳). شریفی نیز در فرهنگ‌نامه خود شبیه همین تعریف را آورده است (ر. ک: شریفی، ۱۳۹۱: ۶۲۷). این تعریف با تعریف بلاغیون از اصطلاح اقتباس شباهت بسیاری دارد.

۵. آسیب‌شناسی تعاریف اصطلاحات یاد شده

با مرور تعاریف علمای بلاغت از اصطلاحات فنی مربوط به این نوشتار در کتاب‌های بلاغی قدیم و جدید و مقایسه آن‌ها درمی‌یابیم که اگر بدیع را به عنوان یک علم مدنظر داشته باشیم، گاه این تعاریف همخوانی لازم را با یکدیگر ندارد و برخی از آن‌ها بر شیوه‌های علمی لازم برای تعریف یک اصطلاح استوار نیست. توضیح آنکه اولاً در تبیین اغلب اصطلاحات، مبنای تعاریف و ذکر نمونه‌ها بر «شعر» و فعل شاعر نهاده شده و «نثر» در تعاریف ایشان جایگاه مبنی ندارد؛ حتی اگر در تعریف یک اصطلاح بدیعی از نثر نیز یاد کنند، اما برای ذکر مثال، نمونه شعری می‌آورند. برای نمونه در تعریف و تبیین تضمین - که پیشتر به آن اشاره شد - صرفاً شعر را مدنظر قرار داده و نثر و نویسنده حرفی نزده‌اند؛ حال آنکه می‌توان در تعریف تضمین این‌گونه نوشت: شاعر یا نویسنده از شعر دیگران مصرعی یا بیتی یا بیشتر در کلام خود بیاورد. به این ترتیب دیگر نیازی به ارائه اصطلاح جدید برای درج شعر در نثر نبود. بدیهی است اختصاص برخی صنایع ادبی به شعر بر این تحقیق پوشیده نیست و بحث بر سر آن دسته از فنون و صنایع مشترک بین نظم و نثر است. برخی از تعاریف بسیار به هم نزدیک و گاه با یکدیگر همپوشانی دارند. به طور مثال، علامه همایی در تعریف استشهاد می‌گوید: «استشهاد آرایه‌ای است که طی آن نویسنده یا شاعر برای به کرسی نشاندن سخنی که مدعی آن است به ذکر شواهدی می‌پردازد که این شواهد از آیات قرآن، احادیث، شعر تا کلام بزرگان و... را دربر می‌گیرد» (همایی، ۱۳۷۸: ۲۹۹)؛ حال به تعریف اقتباس از نظر ایشان توجه کنیم: «آن است که حدیثی یا آیتی از کلام الله مجید یا بیت معروفی را بگیرند و چنان در نظم و نثر بیاورند که معلوم باشد قصد اقتباس است نه سرقت و انتحال» (همایی، ۱۳۹۴: ۴۰۷). در مقایسه بین تعریف این دو اصطلاح از نظر ایشان درمی‌یابیم که در هر دو، شاعر یا نویسنده آیه، حدیث یا شعری از دیگری را در کلام خود می‌گنجاند، اما تنها تفاوت میان این دو تعریف در هدف شاعر یا نویسنده است.

از نظر همایی هدف از استشهاد به کرسی نشاندن سخن مدعی است. البته این هدف می‌تواند برای اقتباس نیز باشد؛ بنابراین، چنانچه ملاحظه می‌شود استشهاد و اقتباس تعاریف یکسانی یافته‌اند. نکته آنکه در یکی از کتاب‌های بلاغی هدف خاصی برای اقتباس مشاهده

می‌کنیم: «اقتباس در لغت، واگرفتن آتش باشد؛ در اصطلاح آن است که شاعر، در ترکیب کلام و ترتیب سخن، آیتی از آیات قرآن، یا حدیثی از احادیث نبوی، یا مسأله‌ای از مسائل فقهی، بر سیل تبرک و تیمن ایراد کند... و این صنعت را به جهت آن اقتباس گفتند که چنان که از فراگرفتن آتش، صاحب آن را نور و ضیایی حاصل می‌شود، از ایراد آن لفظ مقتبس نیز، در شعر ضیایی ظاهر می‌شود» (واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۴۸-۱۴۷).

علاوه بر این، تعریف همایی از تضمین و اقتباس کاملاً به یکدیگر پهلو می‌زند و تکلیف مخاطب روشن نشده است که فرق بین اقتباس و تضمین در چیست؛ چرا که در هر دو تعریف با درج شعر در کلام روبه‌رو هستیم.

آسیب دیگر این است که گاهی با چند تعریف متفاوت از یک اصطلاح در کتاب‌های بدیعی روبه‌رو می‌شویم که یکی نسبت به دیگری نقص دارد و مانع ارائه یک تعریف جامع از آن اصطلاح و سرگردانی پژوهشگران ادبی می‌شود. نمونه این مسأله را در تعریف اقتباس مشاهده می‌کنیم. در تعریف بالا از اقتباس، علامه همایی آوردن آیه، حدیث یا بیتی معروف را در نظم و نثر اقتباس می‌داند، حال آنکه در اکثر کتاب‌های بلاغی قدیم و جدید اقتباس را این‌گونه تعریف می‌کنند: «در لغت به معنی گرفتن و در اصطلاح بدیع آن است که در سخن تمام یا قسمتی از آیه یا حدیث را به منظور اقتباس عیناً یا با کمی تغییر ذکر کنند» (اسفندیارپور، ۱۳۹۸: ۳۵۴). در دایره این تعریف «بیت یا مصراع» جایی ندارد و ما با این مشکل مواجه می‌شویم که اگر بیت یا مصراعی معروف در میانه نظم یا نثر بیاید چه تعریفی خواهد داشت. از این قسم تعاریف بلا تکلیف در کتاب‌های بلاغی کم نیست و ما در جهت نیل به هدف بحث صرفاً به ذکر نمونه‌هایی در اندازه این نوشتار اکتفا کردیم.

۶. اهداف درج شعر در متون نثر

۶-۱. ترغیب و اقناع مخاطب

بخش بزرگی از اشعار درج شده در متون مبتنی بر ترغیب و اقناع مخاطب جهت پذیرش مطلب و موضوع مدنظر نویسنده است که اغلب بعد از اتمام جمله می‌آید.

- آزاری به کس نمی‌رسانیدند و بر حرص و شهوت پادشاه بودند، چنان‌چه این بیت صفت ایشان است:

من حرص و هوا دو بنده دارم بر هر دو مدام پادشاهم
(رشیدالدین فضل الله، ۱۳۹۲: ۵۲۸)

- چون هر کاری را غایتی است و هر بدایت را نهایت و هر حالی را زوالی و هر دولتی را انتقالی:
هیچ کاری نبود کان به نهایت نرسد هیچ مبدأ که بناچار به غایت نرسد
(فضل الله قزوینی، ۱۳۸۳: ۱۲۸)

۲-۶. زیبایی متن

درج شعر در متن به جهت وزن و آهنگ بر زیبایی‌های کلام می‌افزاید و از خستگی احتمالی مخاطب می‌کاهد. این هدف بیشتر در سایه اهداف دیگر قرار می‌گیرد، اما گاه جزو اولویت‌های نویسنده واقع می‌شود؛ گویی شعر نقشی جزو زیب و زیور در کلام او ندارد.

۳-۶. مفاخره

مفاخره؛ یعنی نویسنده به مخاطب نشان می‌دهد یا خودش از قدرت شعر گفتن برخوردار است یا اشعار فراوانی خوانده و آن‌ها را از بر بوده و به موقع در متن آورده است. از مواقعی که مقصود از درج شعر را می‌توان به مفاخره تعبیر کرد، زمانی است که بلافاصله پس از ذکر حکایتی، آن حکایت به صورت منظوم نیز درج می‌شود؛ حال آنکه فقدان آن شعر به درک مخاطب از متن (حکایت) لطمه‌ای نمی‌زند. اگرچه فقدان شعر گاهی در موقعیت‌های دیگری همچون ذکر ماده تاریخ نیز فهم از متن را دچار خلل نمی‌کند. اشعار دارای مقاصد مفاخره و زیبایی متن هر دو فاقد نقش مؤثر در بافت کلام است. یادآوری این نکته ضروری است که زبان فارسی در این روزگار دوره تدریس خود را می‌گذراند؛ به این معنی که اغلب شاهکارها پدید آمده و در مدارس و حوزه‌های درس خوانده می‌شده است؛ از این رو، استفاده از شعر در نثر به نوعی اثبات توانمندی نویسنده بوده است.

۴-۶. مستند کردن سخن

منظور از مستند کردن سخن به خصوص در وقایع تاریخی مثلاً درج ماده تاریخ‌های شعری پس از ذکر مرگ بزرگان است.

«حاتم زمان خود بود... به حکم غازان خان درجه شهادت یافت و در تاریخ وفاتش گفتند: شعر

کاف الف بگذشته از ماه رجب در حضر یکشنبه اندر وقت چاشت
... بر براق نیکنامی سوی خلد رخت بست و عالم فانی گذاشت»
(مستوفی، ۱۳۹۴: ۸۴۳)

۵-۶. شاهد لغوی

جهت تبیین و تثبیت معانی، این هدف بیشتر در کتاب‌های لغت کاربرد دارد. همچنین در تفاسیر قرآن برای توضیح الفاظ و ترکیب‌های قرآن و بیان معنای واژگان دشواریاب و غریب قرآن شعر درج می‌کنند؛ به عنوان مثال:

«سنگلاخ: زمین سنگستان باشد. عنصری گفت:
زمینی همه روی او سنگلاخ به دیدن درشت و به پهنا فراخ»
(نخجوانی، ۲۵۳۵: باب خاء ۶۷)

۶-۶. شاهد فنی

جهت تبیین و توضیح آرایه‌ها و صنایع ادبی در کتاب‌های علوم بلاغی، طبیعت کتاب‌های مربوط به علوم بلاغت از ابتدا مبتنی بر ارائه نمونه شعری بوده است. پیش از این در باب برتری درج شعر یا نثر جهت تبیین مباحث بلاغی سخن گفته شد، اما در اینجا مراد، بیان یکی از اهداف درج شعر در متون علمی ادب فارسی است. اغلب این اشعار متعلق به شاعران مطرح و شناخته شده تا آن روزگار یا اشعار شایع بر سر زبان‌ها است.

«قول مؤلف: متناقض الفاظ را متضاد گویند، چنان‌که: «سپید» و «سیاه» و «دراز» و «کوتاه» و این به انواع است. چنان‌که:

من عهد تو سخت سست می‌دانستم بشکستن آن درست می‌دانستم...»
(رامی تهریزی، ۱۳۴۱: ۲۷)

۶-۷. ترجمه حدیث، آیه یا شعر عربی

نمونه‌های فراوانی برای کاربرد ترجمه حدیث، آیه یا شعر عربی در متون وجود دارد؛ از جمله: «و غیر از این نتوانی گفت: اللهم لا احصى ثناء عليك انت كما اثنيت على نفسك».

کی توانی شکرگفتن نعمت حق را از آنک شکر گفتن هم یکی از جمله انعام‌هاست»
(سمنانی، ۱۳۸۳: ۱۰۴)

۶-۸. تأویل یا شرح آیه یا حدیث

در بین اشعار درج شده در متون، کمتر به اشعاری با مقصود تأویل یا شرح آیه یا حدیث برمی‌خوریم، اما کم و بیش وجود دارد.

– نمونه تأویل: «قال الله تعالى " خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَ آخَرَ سَيِّئًا».

می‌صاف اگر نداری به من آر درد تیره که ز درد تیره یابد دل و دیده روشنائی»

(باخرزی، ۱۳۸۳: ۲۴۳)

۶-۹. بیان غیرمستقیم

شعر همواره ابزاری در خدمت اهداف بیانی گوینده بوده است. گاهی نویسنده منظوری را به سبب رعایت احترام مخاطب خود که دارای مقام بالایی بوده و یا به جهت ترس و احتیاط از او، به کمک شعر در لابلای متن خود می‌گنجاند تا غیرمستقیم به هدف خود رسیده باشد.

۷. نتایج حاصل از درج شعر در متون منثور

بررسی اشعار مندرج در متون منثور، نتایج قابل توجهی را برای اهل فن به دنبال دارد که در ادامه به آن می‌پردازیم.

۷-۱. معرفی شعرای گمنام

یکی از فواید درج اشعار در متون، آشنا کردن مخاطب با شعرای گمنام به خصوص زنان و نیز شاعرانی است که اشعارشان را به طور مستقل گردآوری نکرده‌اند. گاهی نویسنده

عامدانه چنین قصدی را داشته و به این موضوع نیز تصریح کرده است، اما گاهی درج شعری از یک شاعر گمنام ناخودآگاه منجر به زنده ماندن نام او در تاریخ ادبیات شده است. از این نمونه است:

- «عایشه مقریه رباعیات نیکو دارد، و بی نظیر وقت خود بوده است. منها: شعر

گفتم دلم از تو بوسه‌ای خواهان است گفتا که بهای بوسه من جان است
دل آمد و در پهلوی جان زد انگشت یعنی که بخر، بیع بکن، ارزان است»
(مستوفی، ۱۳۹۴: ۷۸۰)

۷-۲. آشکار شدن سراینده برخی اشعار

یکی دیگر از نتایج و فواید درج شعر پی بردن به صاحب اشعاری است که یا گوینده آن‌ها معلوم نبوده یا به خصوص در رباعیات از نوع مشاع یا سرگردان بوده است. هر چند درج نام شاعر پیش از این اشعار نمی‌تواند به مخاطب اطمینان کامل ببخشد، اما درج یک شعر واحد و سراینده آن در چند متن می‌تواند سرنخ‌هایی به محقق بدهد و نیز پس از بررسی نسخ دست‌نویس باقی مانده از آن اثر، این اطمینان را به محقق بدهد که به هر حال زمان سروده شدن این شعر پیش از تاریخ تألیف متنی است که شعر در آن آمده است.

- «وعدة لقا و رضا نیز در آنجا مقرر و معین است... شیخ المشایخ... نجم الدین کبری، قدس الله سره، در این معنی فرموده نظم:

ای نسخه نامه الهی که توئی وی آینه جمال شاهی که توئی
بیرون ز تو نیست هرچه در عالم هست در خود بطلب هر آنچه خواهی که توئی»
(سمنانی، ۱۳۶۲: ۲۴۲)

این رباعی در غزلیات شمس نیز ضبط شده است (ر. ک: مولوی، ۱۳۸۷: ۱۴۴۱). حال آنکه مؤلف آن را متعلق به شیخ نجم‌الدین کبری می‌داند. شفیعی کدکنی در ذیل این رباعی، صاحب این رباعی را کسان دیگری معرفی می‌کند: «این رباعی به تصریح نجم‌الدین دایه (متوفی ۶۵۴) در مقدمه مرموزات اسدی، ۳، از سروده‌های اوست؛ زیرا می‌گوید: چنان که این ضعیف در این بیت می‌گوید: «ای نسخه نامه الهی که تویی...» و

هم او در مرصادالعباد بدون نام گوینده آن را نقل کرده است. ولی در نزهةالمجالس، تألیف جمال‌الدین خلیل شروانی که در ۷۳۱ کتابت شده است، ورق ۱۵، به نام شیخ مجدالدین بغدادی استاد نجم‌الدین دایه آمده است» (مولوی، ۱۳۸۷: ۱۴۴۱).

۳-۷. آشکار شدن موضوعات تکراری

با ذکر یک مثال فایده آشکار شدن موضوعات تکراری را توضیح می‌دهیم. خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی رساله‌های فراوانی دارد که در یک مجموعه چهار جلدی به نام «مجموعه رشیدیه» چاپ شده است. گردآوری اشعار این مجموعه نشان داد که ابیات و مصراع‌های فراوانی در این رسائل بسامد بالایی دارند و به عبارت دیگر، تکرار شده‌اند. این تکرارها سرنخ خوبی بودند برای پی بردن به این نکته که دلیل این تکرار، اشعار تکرار مضمون و محتواست. از این رو، با بررسی اشعار چند اثر از یک نویسنده به خوبی تکرار موضوع در آن‌ها آشکار می‌شود.

۴-۷. کشف ارزش‌های فکری و سلیق نویسندگان

این فایده با مشخص کردن آمار شاعرانی که در یک نوع خاص از متون یا در یک دوره خاص ادبی از آن‌ها شعری در متون نثر آمده، معلوم می‌شود. به عنوان مثال، آثار تاریخی قرن هشتم بیشتر اشعار غیرعرفانی و به ویژه اشعار حماسی و تعلیمی متعلق به فردوسی و سعدی را در لابه‌لای متنشان درج کرده‌اند که این امر علاوه بر اینکه اقبال نویسندگان را به فردوسی و سعدی نشان می‌دهد، نشان‌دهنده سلیقه نویسندگان این دوره و ارزش‌هایی است که آن‌ها در باب شعر و شاعران تا آن زمان در نظر داشته‌اند. البته از رهگذر این فایده می‌توان به میزان تخصص و مهارت نویسندگان در شناخت اشعار پیش از خود یا معاصرانشان پی برد.

۵-۷. کشف سرقات ادبی

برخی از نویسندگان متون مثنوی گویا مطمئن بوده‌اند که هیچ‌گاه کسی پی نمی‌برد که آن‌ها شعر دیگران را به نام خودشان یا ممدوحشان - عمدتاً پادشاهان - کرده‌اند؛ ممکن

است بدون قصد، دست به چنین کاری زده باشند، اما نتیجه جز این نیست. نویسندگان عمدتاً این کار را با تغییری جزئی در شعر انجام داده‌اند.
- «و زبان روزگار با صد هزار درد و دریغ با روح پاک او می‌گفت:

عدوت گر نشناسد منت شناسم نیک که تو کئی وز سر کلک تو چه کار آید
هزار سال بیاید که تا به باغ امید ز شاخ دانش چون تو گلی به بار آید
به صد قران [و] به صد جور چون تویی نبود به روزگار چو تو کس به روزگار آید
(مستوفی، ۱۳۹۴: ۵۵۵)

این شعر در دیوان خاقانی به صورت زیر آمده است:

«هزار سال بماند که تا به باغ هنر ز شاخ دانش چون من گلی به بار آرد
به هر قران و به هر دور چون منی نبود ز روزگار چو من کس به روزگار آید»
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۶۴۱)

۶-۷. آشکار شدن دخالت کاتبان در متن

نکته‌ای که در این بررسی به دست می‌آید و برای کارشناسان حوزه تصحیح متون قابل تأمل است، کشف اشعاری است که در متن مربوط به یک دوره دیده می‌شود، حال آنکه آن شعر متعلق به شاعری در قرون بعد از تألیف آن اثر منثور است. این مسأله بیانگر اعمال سلیقه شخصی کاتب و دخالت او در متن است.

- «در ایام منصور وقایع و فتن بسیار حادث می‌شد و او از یکی فارغ نشده بود دیگری ظاهر می‌گشت و زبان حال او می‌گفت:
حوادث ز من نگسلد زان که هست یکی را سر اندر دم دیگری»
(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۱۱)

شاعر این بیت میرزا محمد علی اردغانی قوچانی اسفراینی معروف به و متخلص به میرزا سنگلاخ از رجال شهر قرن سیزدهم هجری قمری است (برای مطالعه ابیات دیگر این شعر ر. ک: فسنقری، ۱۳۷۹: ۹۶).

گاهی نیز کاتب حق امانت را ادا می‌کند و به دخالت خود در اثر معترف است: «اکنون میان ما و پدر این حکومت جز به فیصل شمشیر به قطع نرسد... و کاتب را در این معنی یک بیت است:

میان ما، پس از این گر پیام خواهد بود پیام ما به زبان حسام خواهد بود»
(فضل‌اله قزوینی، ۱۳۸۳: ۱۵۷)

۷-۷. حفظ آثار فرهنگی زبان فارسی

در برابر سیل بنیان‌کن مغول در قرن هفتم و هشتم که به تعبیر حافظ: «بارید به باغ ما تگرگی کز گلبن آن نماند برگی» که کم‌کم آثار مخرب آن در عرصه فرهنگ و زبان فارسی نیز آشکار شد برخی گمان می‌کردند که کتابخانه‌ها و کتب مدروس شده است؛ از این رو، با نظیره پردازی و درج اشعار به ویژه در نثر تاریخی که مورد خواست مغول‌ها بود و راهی برای حفظ میراث شعر فارسی به‌شمار می‌آمد؛ به نوعی به مبارزه فرهنگی و غیرمستقیم با فرهنگ بیگانه و سلطه‌جویی ایشان پرداختند (ر. ک: براتی، ۱۳۸۵: ۴۴).

۸. گونه‌های آمیختگی شعر در نثر

در گونه‌های آمیختگی شهر در نثر، نویسنده گاهی با حفظ وزن و قافیه، برخی کلمات را از بیت اصلی تغییر داده و کلمه دیگر را که با متن و موضوع هماهنگی بیشتری داشته به کار برده است. گاهی این اختلاف ناشی از اختلاف نسخ می‌تواند باشد، اما در اشعار بحث شده، مشخص است که فضای متن چنین تغییری را ایجاب می‌کرده است. برای نمونه در شعر زیر نویسنده از جایگاه اولجایتو در میان مردم سخن می‌گوید و از این رو، تغییری جزئی در شعر فردوسی داده است:

- «صیت معالی او با باد صبا هم‌معنایی کرده با شمال هم رکابی.

هر آن کس که از مردم او را بدید دلش مهر و پیوند او برگزید

(عبدالله کاشانی، ۱۳۴۸: ۲۳)

این شعر در شاهنامه به صورت زیر آمده است:

«هر آن کس که از لشکر او را بدید دلش مهر و پیوند او برگزید»
(فردوسی، ۱۳۹۲، ج ۶: ۲۵۲)

- شعر با متن پیش از آن ارتباط دارد یا ندارد. حفظ ارتباط میان شعر و متن صورت‌های گونه‌گون دارد؛ گاهی این ارتباط کاملاً محسوس و قابل دریافت است:
«ای ابراهیم نمی‌دانی که مخالفت دوست بر دوست سخت باشد»:

گلی گر زند بر رخت دوستدار ز صد تیغ دشمن کند بیش کار
(مستوفی، ۱۳۹۴: ۳۶)

گاهی ارتباط دور از ذهن است تا آنجا که ممکن است ارتباط لازم میان محتوای کلام و شعر دریافت نشود و مخاطب با تحلیل در ذهن خودش می‌تواند این ارتباط را نتیجه‌گیری کند:

«امینی با من بفرست تا مبلغ صد هزار دینار از شهر ملطیه تحصیل کرده با صحبت او به رسم خدمت به خزانه‌شما فرستم. فردوسی طوسی گوید رحمه‌الله»:

به هنگام شادی درختی مکار که زهر آورد بار او روزگار»
(کاشانی، ۱۳۴۸: ۱۷۰)

- شعر یا پس از اتمام جمله آمده است:
«سخن آن شاعر در حق او راست آمد که او را نیز چو مستعین خلع کردند و بکشتند»:

بدی مکن که در این کشتزار روز جزا به داس دهر همان بدروی که می‌کاری
(مستوفی، ۱۳۹۴: ۲۹۶)

و یا در بافت جمله و کلام آمده است؛ این حالت، خود، دو صورت دارد؛ گاه پس از شعر هنوز جمله ادامه دارد و گاهی جمله با شعر پایان یافته است؛ در حالت اخیر، نقل

قول یا گفت و گو میان شخصیت‌ها (کاراکتر) بسیار رایج است. در هر دو شکل، شعر بخشی جدایی‌ناپذیر از جمله است.

- «در خانه تاریک تر از شب دیجور و سکنه تنگ تر از دل رنجور»:

نشسته بودم و مشغول کار خود بودم دمی ز صحبت اغیار، یار خود بودم
(فضل الله قزوینی، ۱۳۸۳: ۹)

- «چون از زبان:

خرد که راهنمایست مرد را به صواب وزاوست اهل هنر را همیشه فتح الباب
این ارشاد به گوش جان رسید، نداء این سعادت را لبیک سمعا و طاعه گفت و این حکم را مطیع گشت» (منشی کرمانی، ۱۳۲۸: ۱۰).

- «این همه آوازه طغرل بک همین بود که طاقت مقدمه لشکر پادشاه اسلام نداشت! آن ندیم به وزیر گفت: بیت

ز بیژن فزون بود هومان به زور هنر عیب گردد چو برگشت هور»
(بناکتی، ۱۳۴۸: ۲۳۸)

قلب یا بحر شعر بیان شده یا نشده است. برخی نویسندگان و در برخی از قسمت‌های متن، بلافاصله بعد از متن و قبل از شعر قالب شعری را ذکر کرده‌اند.

- «مجدالملک این رباعی به صاحب فرستاد: بیت

در بحر غم تو غوطه خواهم خوردن یا غرقه شدن یا گهری آوردن
قصدت خطر است و من بخوادم کردن یا روی بدان سرخ کم یا گردن»
(بناکتی، ۱۳۴۸: ۴۳۵)

- «محمد مصطفی سرور و سالار جمیع انبیاء و اولیاءست و بزرگواری از آن اوست به حقیقت. شعر(منسرح)

بختِ جوان یارِ ما دادنِ جانِ کارِ ما قافله سالارِ ما فخرِ جهانِ مصطفاست»
(افلاکی، ۱۹۵۹: ۸۷)

پیش از درج شعر، عنوان‌هایی نظیر «فرد، بیت، مثنوی» و ... آمده است و گاه بدون ذکر عنوانی، شعر درج شده است.

- «قدمگاه آدم نشان کف پای اوست که در آن صخره فرورفته است، در آن وقت که...
از حوا جدا گشته. فرد

سال‌ها سجده صاحب‌نظران خواهد بود بر زمینی که نشان کف پای تو بود»
(بدخشی، ۱۳۷۴: ۲۶۰)

گاهی شیوه درج اشعار تابع نظم و انضباطی بوده؛ یعنی متن را می‌توان آمیخته متناسبی از نظم و نثر دانست. گاه نیز نویسنده هر جا که ضرورت دیده یا گنجینه محفوظاتش رخ نموده، شعری آورده است. به عنوان نمونه، بناکتی، قصیده‌ای طولانی را در مدح غازان‌خان در اثنای تألیفش آورده است:

- «و این ضعیف بر سیل تهنیت این قصیده در آن طوی به شرف استماع رسانید: در مدح سلطان محمود غازان طاب ثراه

شکر یزدان را که از تأیید دور آسمان یافت صحت ذات پاک خسرو صاحب‌قران...»
(بناکتی، ۱۳۴۸: ۴۶۹-۴۶۸)

اشعار درج شده در برخی از آثار از عدد انگشتان دست فراتر نمی‌رود؛ عرایس الجواهر و نفایس الاطالِب و مصباح الهدایه از این شمار است.

الگوی مؤلفین در آوردن نام سراینده شعر متفاوت است؛ گاهی مؤلف به این موضوع اهمیت نداده است و گاهی نام سراینده یا منبعی که شعر را آنجا نقل کرده و یا هردو را، نوشته است:

- «و بر موجبی که فردوسی در *شهنامه* آورده است، پسر طهمورث است»:

گرانمایه جمشید فرزند او کمر بست و یکدل پراز پند او»
(همدانی، ۱۳۹۲: ۱۰۳)

ذکر نام شاعر یا منبع شعر در لابلای متون بی‌ارتباط با هدف حفظ سرمایه انسانی ادبیات از دستبرد حوادث و زمانه نیست.

بحث و نتیجه‌گیری

نویسندگان از تأثیر شعر بر روح مخاطب آگاه بوده‌اند و همین امر، ایشان را به استفاده از شعر در لابه‌لای کلام خود ترغیب می‌کرد. درج شعر در لابه‌لای نثر از نظر مؤلفان کاربردهای متنوعی همچون اقناع مخاطب برای پذیرش کلام ایشان و یا مستند کردن کلام، تبیین و تثبیت معانی واژگان یا توضیح آرایه‌های ادبی، ترجمه آیات، احادیث یا اشعار عربی و یا تأویل و شرح آیات و احادیث، مفاخره و یا صرفاً زینت بخشیدن به کلام داشته است. استفاده از شعر در نثر به ویژه در قرن هشتم به نظر می‌رسد اهداف دیگری هم دربر داشته است؛ از جمله به رخ کشیدن فضل و توانمندی نویسنده و نشان دادن ذوق ادبی و معرفی شعر شاعران بزرگ و ارزش‌های فرهنگی نهفته در شاهکارهای ادبی که برخی مثل شده بود.

افزون بر این، نوعی مبارزه غیرمستقیم با سلاح فرهنگی و پایداری در برابر قوم وحشی و مسلط مغول بر سرنوشت ایرانیان متمدن به حساب می‌آمده و نمود پایداری و تاب‌آوری یک ملت بوده است. آوردن شعر با چنین کاربردهای گونه‌گونی، روش‌های متنوعی را نیز طلب می‌کند و نویسندگان از گونه‌هایی همچون درج عین شعر یا تغییر و دستکاری در آن، آوردن شعر در میان بافت جمله و یا پس از اتمام آن، ذکر یا عدم ذکر

قالب شعری و بحر شعر و درج یا عدم درج عناوینی همچون بیت، فرد، مصراع و... قبل از آوردن شعر در این فن بهره جسته‌اند.

تحقیق در اشعار پراکنده در متون منثور گاه نتایج قابل توجهی در پی دارد؛ معرفی شعرای گمنام، آشکار شدن سراینده برخی اشعار، آشکار شدن تکرار موضوعات در آثار یک نویسنده، کشف ارزش‌های فکری و سلاطین نویسندگان در یک دوره، کشف سرقات ادبی و از آن مهم‌تر آشکار شدن دخالت کاتبان در نگارش متون و حفظ آثار فرهنگی از جمله این نتایج مؤثر در تحقیقات ادبی است.

مطابق تعاریف قدما و بلاغیون معاصر، بهترین اصطلاحی را که می‌توان برای این فن بدیعی در نظر گرفت «استشهاد» است. اصلی‌ترین هدفی که برای کاربرد استشهاد عنوان شده است، اثبات کلام گوینده است که از معنای لغوی استشهاد نیز همین برمی‌آید، اما الگوهای موجود در متون که در این نوشتار به آن‌ها برخوردیم به طور کامل با تعاریف موجود از استشهاد مطابقت ندارد؛ وقتی نویسنده هنگام نقل قول یکی از شخصیت‌های اثر خود از شعر استفاده می‌کند، هیچ قصدی مبنی بر اثبات ادعا در آن نمی‌بینیم. این مسأله درباره ترجمه آیات و احادیث و اشعار عربی یا به نظم درآوردن حکایت گفته شده در اثر نیز صادق است. بنابراین، لازم می‌شود تعریف استشهاد را گسترده‌تر کنیم. علاوه بر این، «استشهاد» اصطلاحی مشترک با علوم دیگر همچون حقوق است؛ از این رو، انتخاب یک اصطلاح خاص ادب فارسی در باب این موضوع ضروری می‌نماید. از آنجا که در این فن ادبی شاهد گرایش نویسنده به شعر هستیم و نثر و شعر با هم درآمیخته است، اصطلاح «شعرآمیزی» تا حدود زیادی می‌تواند بیانگر این فن ادبی باشد. ضمن اینکه اشکالات یادشده را در خصوص استشهاد نیز ندارد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Marzieh Askari



<https://orcid.org/0000-0002-1593-0855>

Mahmoud Barati



<https://orcid.org/0000-0002-5075-1190>

Khansari

Hossein Agha Hosseini



<https://orcid.org/0000-0002-3943-0038>

منابع

- اسفندیارپور، هوشمند. (۱۳۹۸). *عروسان سخن*. جلد دوم: بدیع. چاپ چهارم. تهران: انتشارات فردوس.
- انوشه، حسن. (۱۳۸۱). *دانشنامه ادبی فارسی*. جلد دوم. چاپ دوم. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- آملی، اولیاءالله. (۱۳۴۸). *تاریخ روایان*. تصحیح منوچهر ستوده. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- باخرزی، یحیی. (۱۳۸۳). *اورادالاحباب و فصوص الآداب*. تصحیح ایرج افشار. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- براتی، محمود. (۱۳۸۵). *مقاومت ادبیات در قرن هشتم*. فصلنامه حسانت، (۸ و ۹)، ۴۴-۴۹.
- بدخشی، نورالدین. (۱۳۷۴). *خلاصه المناقب*. تصحیح اشرف ظفر. اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- بناکتی، داود بن محمد. (۱۳۴۸). *تاریخ بناکتی؛ روضه اولی الالباب فی معرفه التواریخ و الأنساب*. تصحیح جعفر شعار. تهران: انجمن آثار ملی.
- حسام العلماء، آق اولی. (۱۳۷۳). *دررالأدب در فن معانی بیان، بدیع. قم: ستاره*
- حسینی نیشابوری، عطاءالله بن محمود. (۱۳۸۴). *بدایع الصنایع*. تصحیح رحیم سلمانیان قبادیانی. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- حسینی یزدی، محمد بن محمد. (۱۳۸۸). *العراضه فی الحکایه السلاجویه*. تصحیح مریم میرشمسی. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- خاقانی شروانی، حسان العجم افضل الدین. (۱۳۷۵). *دیوان خاقانی شروانی*. به اهتمام جهانگیر منصور. تهران: انتشارات نگاه.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغت نامه دهخدا*. تهران: مؤسسه لغت نامه دهخدا.
- رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۶۸). *فرهنگ بلاغی- ادبی*. تهران: اطلاعات.
- رامی تبریزی، شرف الدین. (۱۳۴۱). *حقایق الحدائق (علم بدیع و صنایع شعری در زبان پارسی دری)*. تصحیح سیدمحمد کاظم امام. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- زرکوب شیرازی، ابوالعباس احمد بن ابی الخیر. (۱۳۵۰). *شیرازنامه*. تصحیح و اهتمام بهمن کریمی. تهران: کتابخانه احمدی.
- سمنانی، علاءالدوله. (۱۳۸۳). *مصنفات فارسی سمنانی*. تصحیح نجیب مایل هروی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

_____ (۱۳۶۲). *العروه لأهل الخلوه*. تصحیح و توضیح نجیب مایل هروی. تهران: انتشارات مولی.

شریفی، محمد. (۱۳۸۷). *فرهنگ ادبیات فارسی*. تهران: انتشارات فرهنگ نشر نو و انتشارات معین.
شمس قیس رازی. (۱۳۷۳). *المعجم فی معاییر اشعار العجم*. تصحیح سیروس شمیسا. تهران: فردوس

فضل الله، رشیدالدین. (۱۳۹۲). *جامع التواریخ (تاریخ ایران و اسلام)*. تصحیح و تحشیه محمد روشن. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

فضل الله قزوینی، شرف‌الدین. (۱۳۸۳). *المعجم فی آثار ملوک العجم*. تصحیح احمد فتوحی‌نسب. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۲). *شاهنامه*. به کوشش سعید حمیدیان. جلد اول. چاپ دوازدهم. تهران: انتشارات قطره.

_____ (۱۳۷۶). *شما*. به کوشش ژول مول. چاپ پنجم. تهران: انتشارات امیرکبیر.

فسنقری، غلامرضا. (۱۳۷۹). *مشاهیر رجال اسفراین*. مشهد: انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی. *کاردگر، یحیی*. (۱۳۹۶). *فن بدیع در زبان فارسی (بررسی تاریخی - تحلیلی صنایع بدیعی از آغاز تا امروز)*. تهران: انتشارات صدای معاصر.

کازرونی، سعیدالدین محد بن مسعود. (۱۳۶۶). *مولد النبی (نهایه المسؤول فی روایه الرسول)*. ترجمه عبدالسلام ابرقوهی. تصحیح محمدجعفر یاحقی. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی و شرکت علمی و فرهنگی.

کاشانی، عبدالله. (۱۳۴۸). *تاریخ اولجایتو*. تصحیح مهین همبلی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. *مازندرانی، محمدهادی*. (۱۳۷۶). *انوارالبلاغه (در فنون معانی، بیان و بدیع)*. به کوشش محمدعلی غلامی‌نژاد. تهران: مرکز فرهنگی نشر قبله و دفتر نشر میراث مکتوب.

منشی کرمانی، ناصرالدین. (۱۳۲۸). *سمط‌العلی للحضرة العلیا در تاریخ قراختائیان کرمان*. تصحیح عباس اقبال. تهران: شرکت سهامی چاپ.

مولوی، جلال‌الدین بلخی. (۱۳۸۷). *غزلیات شمس تبریز*. با مقدمه گزینش و تفسیر محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: انتشارات سخن.

میرفندرسکی، میرزا ابوطالب. (۱۳۸۱). *رساله بیان بدیع*. تصحیح سیده مریم روضاتیان. اصفهان: دفتر تبلیغات اسلامی شعبه اصفهان.

- مستوفی، حمدالله. (۱۳۹۴). *تاریخ گزیده*. تصحیح محمد روشن. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- واعظ کاشفی سبزواری، کمال‌الدین حسین. (۱۳۶۹). *بدایع الأفكار فی صنایع الأشعار*. تصحیح میرجلال‌الدین کزازی. تهران: نشر مرکز.
- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۹۴). *فنون بلاغت و صناعات ادبی*. تهران: انتشارات سخن.
- نخجوانی، هندوشاه. (۲۵۳۵). *صحاح الفرس*. به اهتمام عبدالعلی طاعتی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- _____ (۱۳۵۷). *تجارب السلف*. تصحیح عباس اقبال. تهران: کتابخانه طهوری.

Translated References to English

- Anousheh, H. (2002). Persian literary encyclopedia. Vol. 2. Tehran: Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance, Second Edition. [In Persian]
- Amoli, O. (1969). *Tarikh-e Royan*. edited by Sotoudeh, M. Tehran: Iranian Culture Foundation. [In Persian]
- Bakhrezi, Y. (2004). *Orad al-Ahbab wa Fusus al-Adab*. edited by Iraj Afshar. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Banakati, D. (1969). *Tarikh-e Banakati*. edited by Jafar Sho'ar. Tehran: National Works Association. [In Persian]
- Barati, M. (2006). *Literary Resistance in the Eighth Century*. *Hasnat Quarterly*, (8&9), 44-49. [In Persian]
- Badakhshi, N. (1995). *Kholasat al-Managheb*. edited by Zafar, A. Islamabad: Persian Research Center of Iran and Pakistan. [In Persian]
- Dekhoda, A. (1998). *Dekhoda Dictionary*. Tehran: Dekhoda Dictionary Foundation. [In Persian]
- Esfandiarpour, H. (2021). *Arousan Sokhan*. Vol. 2: *Badie*. Fourth Edition. Tehran: Ferdows. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (2013). *Shahnameh*. by Hamidian, S., edition 12. Tehran: Qatreh, Majldavol. [In Persian]
- _____ (1997). *Shahnameh*. by Moll, J. fifth edition. Tehran: Amirkabir Publishing. [In Persian]
- Fosonghori, Gh. (2000). *Mashahir Rejal Isfaraaien*. Mashhad: Islamic Research Foundation. [In Persian]
- Fazl ol-Lah, R. (2013). *Jame al-Tavarikh (Tarikh Iran and Islam)*. edited by Roshan, M. Tehran: Miras Maktoob. [In Persian]

- Fazlullah Qazvini, Sh. (2004). *Almojam Fe Asare Molok al-Ajam*. edited by Fotouhi-Nasab, A. Tehran: Association of Cultural Works and Honors. [In Persian]
- Homaei, J. (2015). *Rhetoric techniques and literary devices*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Hossam al-Ullama, A. (1994). *Dorar al-Adab Dar Fann Ma'ani, Bayan, Badie*. Qom: Setare. [In Persian]
- Hosseini Neyshabouri, A. (2005). *Badaya al-Sanaye'*. edited by Salmanian Ghobadiani, R. Tehran: Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Hosseini Yazdi, M. (2009). *Al-Araza Fi Al-Aqya Al-Saljuqiya*. edited by Mirshamsi, M. Tehran: Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Kashani, A. (1969). *Tarikh Oljaito*. edited by Hembli, M. Tehran: Book Translation and Publishing Company. [In Persian]
- Kardgar, Y. (2017). *Badei' art in the Persian language (Historical-analytical survey of Badi industries from the beginning to today)*. Tehran: Sedaye Moaser. [In Persian]
- Kazeruni, S. (1987). *Moulad al-Nabi (Nahaiat al-Masool Fe Revaiat al-Rasool)*. translated by Abdul Salam Abarquhi. edited by Yahaghi, M. J. Tehran: Ministry of Culture and Higher Education, Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian]
- Khaqani Sherwani, H. (1996). *Divan Khaghani Shervani*. by Mansour, J. Tehran: Negah. [In Persian]
- Mostofi, H. (2015). *Tarikh-e Gozideh*. edited by Mohammad Roshan. Tehran: Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Mirfenderski, M. (2002). *A treatise on Badei' expression*. edited by Seyedeh Maryam Rozatian. Isfahan: Islamic Propaganda Office, Isfahan Branch. [In Persian]
- Mazandarani, M. H. (1997). *Anwar al-Balaghah (dar Fonon Maani, Bayan va Badi)*. by the efforts of Gholaminejad, M. A. Tehran: Qibla Publishing Cultural Center; Written Heritage Publishing Office. [In Persian]
- Monshi Kermani, N. (1949). *Samat al-Ola Lelhazrat al-Olia dar Tarikh Gharakhtaeian Kerman*. Edited by Iqbal, A. Tehran: Joint Stock Company. [In Persian]
- Mowlavi, J. (2008). *Ghazals of Shams Tabriz, with Introduction to Selection and Interpretation*. by Shafiei Kadkani, M. R. Tehran: Sokhan. [In Persian]

- Nakhchivani, H. Sh. (1976). Sahah Al-Fars. by Taati, A. A. Tehran: Book Translation and Publishing Company. [In Persian]
- _____. (1978). Tajareb al-Salaf. edited by Iqbal, A. Tehran: Tahoori Library. [In Persian]
- Radfer, A. (1989). Rhetorical-literary dictionary. Tehran: Agah. [In Persian]
- Rami Tabrizi, Sh. (1962). Haghayegh Al-Hadaiq (Innovative Science and Poetic Industries in Dari Persian). edited by Kazem Imam, S. M. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Semnani, A. (2004). Mosanafat Farsi Semnani. edited by Heravi, N. M. Tehran: Scientific and Cultural. [In Persian]
- _____. (1983). Al-Arwa for the people of Khalooh. correction and explanation by Heravi, N. M. Tehran: Mawla. [In Persian]
- Sharifi, M. (2008). Dictionary of Persian literature. Tehran: Farhang Nashr-e No, Mo'ain. [In Persian]
- Shams Qeis Razi. (1994). Al-Mojam Fi Maaeer Ashar al-Ajam. edited by Cyrus Shamisa. Tehran: Ferdous. [In Persian]
- Vaez Kashefi Sabzevari, K. (1990). The beginning of thoughts in the poetry industry. edited by Kazazi, M. J. Tehran: Markaz Publishing. [In Persian]
- Zarqub Shirazi, A. (1971). Shiraznameh. edited by Karimi, B. Tehran: Ahmadi Library. [In Persian]

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

استناد به این مقاله: عسکری، مرضیه، براتی خوانساری، محمود و آقاحسینی، حسین. (۱۴۰۲). درج شعر فارسی در متون منثور (با تکیه بر متون منشور قرن هشتم). متن پژوهی ادبی، ۲۷ (۹۸)، ۲۶۵-۲۹۶. doi: 10.22054/LTR.2021.60976.3385



Literary Text Research is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.